KONZERVATÍV NÉZETEK HERCZEG FERENC TÖRTÉNELMI REGÉNYEIBEN

PAÁR ÁDÁM

A bánáti sváb születésű, de buzgó magyar hazafivá asszimilálódott Herczeg Ferenc állandó jelzője volt a Horthy-korszakban az „írófejedelem". Köztudott, hogy Herczeg Ferenc a magyar konzervativizmus egyik jelentős irodalmi alakja volt, legalábbis ha az olvasottságot tekintjük a jelentőség mércéjének.[1] Tisza István, majd Bethlen István híveként, valamint a Horthy-korszak ünnepelt írójaként számos igaztalan elmarasztaló bírálatot és lekicsinylő megjegyzést kapott az 1945 utáni irodalomkritikában és irodalomtanításban: jobbára a „lektűr mesterének" kétes értékű címét ruházták rá, figyelmen kívül hagyva írásainak szellemességét, finom iróniáját, valamint regényeinek filozofikus történelemszemléletét.[2]

HERCZEG FERENC, A KONZERVATÍV

Ha volt olyan író a magyar irodalomtörténetben, akire illett a konzervatív jelző, az éppen Herczeg Ferenc volt. Herczeg esetében a „konzervatív" a reformkori gyökerű konzervatív-liberálist jelenti. Az 1930–40-es években is a dualizmus kori liberalizmus eszményeit konzerválta, ami az antiszemitizmus terjedése, a jogbiztonságot fenyegető törvények közepette bátor cselekedet volt. Erről a világnézeti alapról sem Gömbös Gyula, sem Imrédy Béla miniszterelnökök „reformpolitikájával", az „őrségváltás" eufemisztikus jelszavával nem értett és *nem is érthetett* egyet.

A történészek eddig viszonylag keveset foglalkoztak azzal, hogyan kapcsolódott össze a konzervativizmus és a patriotizmus Herczeg írásművészetében (nem gyakorlati közéleti tevékenységében, amely eléggé kiterjedt és szerteágazó volt). Hogy miért nem nacionalizmust írok, annak oka, hogy Herczeg meg-

1 Az elmúlt években több jelentős tanulmánykötet és összefoglaló munka jelent meg Herczeg Ferenc életművéről: *„Fenn és lenn". Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára,* szerk. Gazdag László – P. Müller Péter, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2014; Mák Ferenc: *Egy patrícius a titkok kapujában. Tanulmányok és dokumentumok Herczeg Ferenc születése 150. évfordulójának tiszteletére,* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2014; Földesdy Gabriella: *Herczeg-kalauz,* Kairosz, Budapest, 2016. (Földesdy összefoglalta Herczeg Ferenc összes művének tartalmát, és megvédte az írót a „lektűr mestere" lekicsinylő jellemzéssel szemben.)

2 A kritikákról lásd Földesdy: *I. m.*, 10–13.

ítélésem szerint alapvetően egy eszmével, mégpedig a Szent István-i Magyarország ideájával azonosult. Ez magában foglalta ugyan a nemzettel való azonosulást, ám annál többet takart. A verseci sváb polgárcsaládban született Herczeg nem csupán a magyar kultúrának lett szerelmese és a magyar nyelvnek kiváló művelője, hanem a magyarság politikai intézményeivel is mélyen azonosult. Ez részben a délvidéki (és dunántúli) sváb népesség stratégiájával, hagyományos érzületével magyarázható. Herczeg, miként sok hozzá hasonló sváb fiatal, büszkeséggel tekintett a délvidéki svábság kiállására 1848-ban a magyar szabadságharc mellett. A Herzog család a legtöbb svábhoz hasonlóan a 18. században, a nacionalizmus kialakulása előtt érkezett Magyarországra, és a magyar s a magyarosodó sváb középosztály teljesen természetesnek vélte, hogy a befogadó környezet hatására a betelepítettek Magyarországgal, nem pedig az őshazával azonosulnak.[3] Emellett Herczeg osztotta a korabeli középosztály álláspontját, miszerint „a kapás ember lehet sváb vagy tót, kultúrember azonban Magyarországon csak magyar lehet".[4]

Herczeg élete során tizenegy történelmi témájú regényt írt (mellékesen jegyzem meg, hogy drámái közül is sok a történelmi tárgyú, mint az *Ocskay brigadéros* vagy a *Bizánc*). Három különböző életszakaszban írt regénye: *A hét sváb* (1916), *Az élet kapuja* (1919) és az *Északi fény* (1929) alapján teszek kísérletet arra, hogy bemutassam, miként artikulálódnak a hazafias nézetek Herczeg történelmi regényeiben. Nem foglalkozom a Herczeg-drámák történelemszemléletével, és nem teszek kísérletet arra, hogy Herczeg Ferenc nézeteit elhelyezzem bármilyen szélesebb történetfilozófiai keretben. Az egyes témák kapcsán a herczegi ábrázolásmódot összevetem a történelmi regény más nemzetiségű kiváló művelőinek ábrázolásával, érzékeltetve, hogy a történelmi regényírók – nemzetiségtől függetlenül – gyakran ugyanolyan nemzeti, társadalmi dilemmákkal, konfliktusokkal küszködtek.

HERCZEG FERENC ÉS A TÖRTÉNELMI REGÉNY

A 20. század első fele a történelmi regény másodvirágzásának kora. A skót Sir Walter Scott-tól eredeztetett műfaj ázsiója némileg megkopott Nyugat-Európában a 19. század végére, és a későromantikus regényírók, akik a történelmet választották tárgyul, az olcsó megoldásokat követve mindinkább elkóboroltak az öncélúan szórakoztató kalandregény, a kellemesen borzongató, krimibe vagy rémtörténetbe hajló lektűr csábító, ám veszélyes ösvényein, vagy egyszerűen vaskos életrajzokat írtak a história szereplőiről.[5]

Közép- és Kelet-Európában a történelmi regény műfaja továbbra is több volt, mint egyszerű árucikk az irodalmi piacon. A nemzeti történelem dicső és fájdalmas eseményeinek ábrázolása gyógyírt jelentett a Nyugathoz képest gazdasági-társadalmi megkésettséget érzékelő kortársak számára. A magukat elnyomottnak érző népek olyan tükörként kezelték a történelmi regényt, amely nemcsak a múltat mutatta, hanem azokat a heroikus erőfeszítéseket is, amelyek aktuálisak a jelen politikai viharaiban is. Jókai Mór halála (1904) után a magyar történelmi regény is kereste az új mesterét. A korabeli kritikai értékítélet szerint Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc pályázhattak sikerrel arra, hogy Jókai, a „nagy mesemondó" örökébe lépjenek. Megjegyzendő, hogy a triászból ketten – Gárdonyi és Herczeg – német nemzetiségi gyökerekkel rendelkeztek. Gárdonyi esetében az édesapa, Herczegnél az egész család né-

3 A magyarországi németség különböző népcsoportjainak alkalmazkodási stratégiáiról szól Németh G. Béla: *Herczeg, a lektűr magyar mestere. Herczeg Ferencről* = Herczeg Ferenc: *Történelmi regények,* Szépirodalmi, Budapest, 1983, 5–6.

4 Herczeg Ferenc: *A várhegy* [1933] = *Herczeg Ferenc visszaemlékezései,* Szépirodalmi, Budapest, 1985, 226. Herczeg többször megkapta a vádat német lapoktól, hogy „renegát". Ennek az álláspontnak történelmietlenségére is reflektált: „Az én családom kétszáz esztendővel ezelőtt jött ki Németországból, egy német fejedelem elől menekült, olyan időben, mikor az őshazában a nemzeti érzés ismeretlen fogalom volt." A 19. század egyik uralkodó eszméje, a nacionalizmus már Magyarországon érte a Herzog-famíliát, ezért Herczeg természetesnek tekintette, hogy szülei alkalmazkodtak a magyar nemzeti érzéshez. Vö: *Uo.,* 226.

5 Lukács György marxista filozófus abban látta Walter Scott zsenialitását, hogy a „nagy emberek" helyett a kisemberek, a történelem esendő szereplői közül választja hőseit, akik képesek közvetíteni a szembenálló eszmei táborok között, előmozdítva a történelmi erők kibékülését. Lukács György: *A történelmi regény,* Magvető, Budapest, 1977, 41–42.

met nemzetiségű volt, de mindketten ifjúkoruktól fogva elkötelezték magukat a magyar identitástudat és a magyar állameszme mellett. Motivációjukat a magyarosodásra nem érthetjük meg az 1848-as családi és lokális emlékek, a szülők példamutatása, valamint a magyar környezet vonzóhatása nélkül.

Magyar hazafiak és eszmei s kulturális értelemben konzervatívok voltak, ám a két ember eszmei útja elágazott a dualizmus megítélésével kapcsolatban, hogy aztán egy ponton, a Horthy-kor kezdetén ismét összekapcsolódjanak. Társadalmi felfogás és habitus tekintetében nagy különbség volt közöttük, a kultúrában vallott konzervatív nézeteik ellenére. Társadalmi értelemben Gárdonyi horgonyát a parasztságba vetette. A falusi életképei és a Göre Gábor-történetek mellett érdemes utalni arra az irodalomtörténeti tényre, hogy a magyar történelmi regényírók sorában először választott a köznépből jött, paraszti származású embert főhősének, Bornemissza Gergely személyében. Addig a magyar történelmi regények hősei (Jókai Móré, Kemény Zsigmondé, Gyulai Pálé) mindig nemesek voltak. Herczeg, társadalmi környezeténél, neveltetésénél és habitusánál fogva, alkalmazkodóbb típus volt: regényeiben nemhogy bírálta, de egyenesen propagálta a volt nemesi eredetű középbirtokosság vezető, nemzetfenntartó szerepét.[6] Míg Gárdonyi élete nagy részében ingadozott a '48-as hagyományokból táplálkozó demokrata érzület és a passzív, beletörődő, szemlélődő apolitikusság között, és visszavonult a közélet terepéről a magányba, Herczeg fiatalkorától kezdve a dualizmus és a társadalmi rend megingathatatlan híve volt, ami egyenesen vezetett a kormánypárti képviselőség és a Tisza Istvánnal való elvbarátság útján a függetlenségi ellenzékiség elítélése és a polgári radikalizmussal való nyílt publicisztikai konfrontáció felé.[7] A 48-as Gárdonyi és a 67-es Herczeg közötti ellentétet az 1919-es magyarországi összeomlás fölötti gyász oldotta föl, és mindketten hirtelen egy oldalon, a Horthy Miklós vezette erők táborában találták magukat, noha korábbi politikai habitusoktól, élményeiktől és szocializációjuktól az ellenforradalomeppúgy idegen volt, mint a tanácsköztársaság.

A századelőn még az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország vége hihetetlennek tűnt, és inkább az optimizmus határozta meg a korhangulatot, mintsem a borúlátás (noha utóbbira is lett volna ok). Gárdonyi és Herczeg első történelmi témájú regénye majdnem egyszerre került az olvasók kezébe: az *Egri csillagok* 1901-ben, a *Pogányok* 1902-ben jelent meg. Mindkét mű a magyar kitartás, a nemzeti erő és az önfeláldozás dicshimnuszát zengte, ám míg az alapvetően pesszimista Gárdonyi Eger vára sikeres védelmének történetével a magyarság túlélését és élniakarását hirdette, Herczeg művében a Vata-féle 1046-os pogánylázadás ábrázolásába már némi kétség és melankólia keveredett. A két könyv közös abban, hogy a „Nyugatot" a magyarság sorsával kapcsolatban érzéketlennek, érdektelennek látták. Gárdonyi áttételesen, Herczeg nyíltan ábrázolta a nyugati (ami aktuálisan a németet jelentette) érzéketlenséget. Mégis, mindkét mű – Gárdonyié egyértelműen, Herczegé tétován – a Nyugathoz tartozás mellett tört lándzsát, akkor is, ha Herczeg művében ennek a folyamatnak, a kereszténység felvételének és ezzel együtt járó akkulturációnak a társadalmi és mentális ára nyilvánvalóan pesszimista kicsengést kapott.

> **Herczeg fiatalkorától kezdve a dualizmus és a társadalmi rend megingathatatlan híve volt**

Herczeg az 1920-as és '30-as években egyértelműen uralkodott a történelmi regények műfajában, noha idővel a történelmi regény íróinak új nemzedéke – Gulácsy Irén, Harsányi Zsolt, Surányi Miklós – nőtt fel.[8] Ha számba vesszük Herczeg történelmi témájú műveit, és azokat politikai korszakok szerint

6 Szerb Antal felhívta a figyelmet Herczeg és Gárdonyi konzervativizmusának különbözőségére, miszerint Gárdonyi a „falu írója", addig Herczeg a középosztályé. Ez a felfogásbeli különbség megnyilvánul Szerb szerint a történelmi valóság megalkotásának módjában és a cselekményesítésben: Gárdonyi „még a hunok történetébe is parasztokat vetít vissza, mint ahogy Herczeg az Árpád-kort dzsentrikkel népesítette be". Valószínűleg utóbbi állítása kapcsán Herczeg *Pogányok* című művére gondolt. (Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet* [1934], Magvető, Budapest, 2005, 427.)

7 Herczeg: *A várhegy,* 424–426, 457–458.

8 Vö. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században,* Osiris, Budapest, 2010, 208.

csoportosítjuk, azzal szembesülünk, hogy öt műve *(Pogányok, A királyné futárja, Magdaléna két élete, A hét sváb, Tűz a pusztában)* a dualizmus idején jelent meg, hat műve *(Az élet kapuja, A fogyó hold, A Nap fia, Északi fény, Ádám, hol vagy?, Pro libertate)* pedig a Horthy-korszakra esik. A Mikszáth Kálmán halála utáni űrt egyértelműen Herczeg Ferenc töltötte be, és évtizedeken keresztül csaknem versenytárs nélkül maradt a történelmi regény műfajában (illetve csak Harsányi Zsolt és Surányi Miklós vehette föl a versenyt a herczegi terméssel).

„KI A BARBÁROKKAL! KI ITÁLIÁBÓL!"

Herczeg számára – ahogyan minden kortársa számára is – a trianoni trauma, a történelmi Magyarország összeomlása fölért egy természeti katasztrófával. Nem is szorul magyarázatra, hogy a magyar középosztály reprezentánsának, Herczegnek, aki 1927-től betöltötte a Revíziós Liga elnöki tisztét, belső indíttatásból és olvasói elvárások hatására is reflektálnia kellett a magyarságot ért veszteségre.[9] Műfaji jellegzetességénél fogva a történelmi regény mindig kiválóan alkalmas volt a jelenben elszenvedett nemzeti kudarcok és veszteségek ellensúlyozására a régmúlt korok dicsőségének vagy a jelennel párhuzamba állított múltbéli traumákkal való sikeres megküzdési folyamatoknak a felidézésével.

Természetesen az ilyen típusú trauma-feldolgozásokat mindig fenyegette az önkritikától való elzárkózás, a felelősség alóli önfelmentés, amely a múltat, annak intézményeit szebbnek festette, mint amilyen volt. Gondoljunk csak a máskülönben zseniális Henryk Sienkiewiczre, a lengyelek nagy írójára, akit írótársai bíráltak azért, mert nevezetes *Trilógiá*jában, különösen annak első részében, a lengyel–kozák háborúkról szóló *Tűzzel-vassal* című regényben idealizálta a 17. századi lengyel nemesi köztársaságot. Noha Sienkiewicz kortársai éppen a nemesi köztársaság „arany szabadságában", a nemesi anarchiában és a *liberum veto* intézményében, a más felekezetűek (ortodoxok, protestánsok) és a kozákok elidegenítésében látták a későbbi nagy nemzeti katasztrófák gyökerét.[10] A másik tévutat nem az önfelmentés, hanem az egykori ellenségek szélsőséges, eltúlzott diabolizálása jelentette, például II. Fülöpé Charles De Coster belga író *Thyl Ulenspiegel* című regényében, amely a németalföldi szabadságharc idejére vetíti vissza a belga nemzet kialakulását. De Coster főszereplője maga a flamand nép, erőssége a középkori–koraújkori színes népi humor és vallásosság megjelenítése, de a politikai események és az ellenség, a „katolikus" és „spanyol" ábrázolásában a túlzó nacionalizmus és antiklerikalizmus vezette a tollát.[11]

Összességében sem a túlzó bírálat, sem az önfelmentés nem kedvezhetett a reális nemzeti önismeretnek, függetlenül az adott alkotás irodalmi értékétől. Herczeg tehát vékony jégen táncolt, amikor saját kora nemzetközi politikai viszonyaira kívánt reflektálni, tudván, hogy olyan ügy mellett kell kiállnia, amelynek kevés szövetségese van külföldön, így az olvasóközönség várakozása a gyors, azonnali jóvátételre eleve reménytelen. Legjobb regényeiben Herczegnek sikerült megtalálnia a mértéktartó középutat abban, hogy finoman érzékeltesse a magyarság veszteségét, hangsúlyozza a nagyhatalmak felelősségét, és egyúttal mégse essen a felelősség alóli felmentés csapdájába. *Az élet kapuja* című regényében, amely a pápaválasztáson esélyesnek tartott Bakócz Tamás esztergomi érsek római tartózkodása körül bonyolódik, a reálpolitikus, egyúttal itáliai hazafinak ábrázolt II. Gyula pápa szájába adja a békediktátum bírálatát. II. Gyula szeretett Itáliáját északról a franciák, délről a spanyolok szaggatják. A pápa visszatérő gondolata: „Ki a barbárokkal! Ki Itáliából!"[12]

9 Herczeg tevékenységét a Magyar Revíziós Liga élén ismerteti Zeidler Miklós: *Herczeg Ferenc és a Magyar Revíziós Liga = „Fenn és lenn"*, 29–46.

10 Molnár István: *Lengyel irodalmi kalauz a kezdetektől 1989-ig,* Széphalom, Budapest, 1997, 178–180.

11 Passuth László: *A történelmi regény* = Uő.: *Tornyok árnyékában,* Szépirodalmi, Budapest, 1977, 458; Charles De Coster: *Thyl Ulenspiegel*, ford. Illyés Gyula – Szabó Lőrinc, Európa, Budapest, 1962.

12 A mondat a regényben többször is elhangzik változatlan formában: Herczeg Ferenc: *Az élet kapuja* [1919] = Herczeg: *Történelmi regények,* 226, 227, 230.

Herczeg Ferenc (1862–1954)
(Wikimedia Commons)

A magyar olvasó e szavakat jólesően olvashatta, párhuzamot vonva az idegenek által szétszakított Itália és a darabokra szaggatott történelmi Magyarország között. Ám Herczeg nem rejtette véka alá véleményét, miszerint Itália urai maguk is vétkesek abban, hogy hiányzik a nemzeti egység az „idegenekkel" szemben. A pápák Rómája a regényben a csalás, a paráznaság, az esztétikus luxus, a semmittevés és az újpogány kultuszok fészke. Bakócz unokaöccse, Vértesi Tamás, aki halálosan szerelmes a romlott olasz szépségbe, Fiamettába, a vatikáni Medici-párt által felbérelt kurtizánba, döbbenten szemléli, hogy a riválisa pápajelölt, Giovanni Medici (a későbbi X. Leó) pogány „istentiszteletet" rendez Venus tiszteletére, lenge öltözetű kurtizánok közreműködésével.[13] Maga Fiametta csak eljátssza a szerelmet Vértesi iránt, feladata, hogy a Mediciek megbízásából információkat húzzon ki a naiv magyar ifjúból. Az itáliai elit tagjai, akik számára a haza csak a városállamot jelenti, akik feláldozzák a vitézséget a reneszánsz életöröm oltárán, és kicsinyes, gyilkos intrikákban számolnak le egymással, nem látják a valós veszélyt, és nem képesek ellenállni az északról támadó franciáknak és a délen berendezkedő spanyoloknak. Még kevésbé érdekli őket az Oszmán Birodalomtól szorongatott Magyarország sorsa. Mit várhatna tőlük Magyarország, teheti fel az olvasó a kérdést, becsukva a könyvet! Így a regénybeli Itália egyszerre tükre az összeomlás, azaz 1918–19 előtti magyar társadalomnak, különösen politikai elitjének és a magyarság fölött ítélkező nagyhatalmaknak.

Herczeg Ferenc regényét háromszor is Nobel-díjra jelölték (1925-ben, 1926-ban és 1927-ben).[14] Nem véletlen, hogy a magyar kultúrpolitika az írónak éppen ezt a regényét tekintette méltónak a Nobel-díjra, hiszen a művet alkalmasnak találták a revíziós kultúrpropaganda keretében a Nyugat lelkiismeretének felébresztésére, párhuzamot vonva 1513 és 1920 között.

A trianoni trauma miatti elkeseredés olykor harciasabb tónust kap Herczeg regényeiben. A *Fogyó hold* című regényben Boráros Miska, a végvári vitéz kifakad az oszmán bég békülékeny, reálpolitikára intő szavaira. Amikor a bég

13 *Uo.*, 252–253.
14 Földesdy: *I. m.*, 40.

a magyarok és a helyi oszmánok összefogásáról beszél, Boráros figyelmezteti a magyarság sérelmeire: „És ha mi, magyarok, összefogunk nagyságtokkal, vajon visszakapjuk akkor azt, amit el tetszett tőlünk rabolni?" Amikor a bég megkérdezi, mit is akar visszakapni, Boráros közli, hogy „mindent, ami az apáinké volt! Mert drinápolyi tevehajcsárok itt földesurak lettek, és brusszai borbélylegények bársonykaftános főemberek lettek. Kérdezem nagyságodtól: visszamegy-e a hajcsár az ólba, és leveti a borbély a bársonykaftányt? Visszaadják-e nékünk a gazdagságot és az uraságot?" A bég azt válaszolja, hogy „abba, ami Mohács után volt, most már bele kell nyugodnotok". Boráros felidézi az oszmán hatalom embertelenségét, és közli, hogy az oszmánok ne várjanak kegyelmet, ha üt az elszámolás órája.[15]

FORRADALOMELLENESSÉG

Herczeg osztozott a Horthy-korszak konzervatív elitjének forradalomellenességében. Ez akár különösnek is tűnhet, ha figyelembe vesszük, hogy az író egy olyan környezetből érkezett, amely a magyarsággal éppen egy forradalom révén – az 1848-as alkotmányozás és az önvédelmi küzdelem által – forrt egybe. Ám Herczeg számára nyilvánvalóan a forradalom alapvetően a társadalmi erőszakot jelentette: olyan megrázkódtatásokat, amelyekkel az 1789-es francia, az 1917-es orosz és az 1918-as magyar forradalmak jártak.

Az 1848–49-es szabadságharc, noha egyenes folyománya volt a forradalomnak, alapvetően az udvar ellentámadásának hatására következett be. Ezért Herczeg számára a szabadságharcot a jogos önvédelem célja legitimálta. Herczeg szűkebb pátriájában, a Délvidéken a helyi magyar, német és román lakosság élete forgott veszélyben a területen szerb tartományt álmodó határőrök és a Szerbiából érkezett önkéntesek, az ún. *szerviánusok* támadása és etnikai tisztogatása miatt. Mindezek következtében 1848–49 másként értelmeződött a konzervatív író számára, mint az időben és térben távoli 1789-es és a saját bőrén érzett 1918-as eseménysorozat.

Herczeg *A hét svábban* megmutatta azt is, hogy bizony nem mindenki volt elragadtatva Kossuth lépésétől, az 1849. április 14-i trónfosztástól. A derék, törvénytisztelő verseci polgárok egészen addig az időpontig úgy tudták, hogy ők állnak a jog és törvényesség oldalán. A debreceni kormány radikalizálódása megijesztette őket, „hiszen ők is háborogtak s harcoltak, de mindig csak az igazságtalanság ellen, sohasem a császár ellen". Herczeg tehetsége egyebek mellett abban nyilvánul meg, hogy képes megmutatni, hogy a kisember csak addig tart a forradalommal, amíg az nem kerül szembe a mindennapi élet konformitásával, a tradíciókkal, amelyek kiszámíthatóvá és tervezhetővé teszik az életet. Herczeg egyszerű verseci polgárai is úgy vélik, hogy „letenni nem lehet a császárt", hiszen „a császár áldott szívű nemes úr, aki szereti népét, csakhogy eltitkolják előtte, hogy mi történik Magyarországon".[16] Nem csoda, hogy a polgárok napokig leszegett fejjel jártak.

Herczeg nem állhatta meg *A hét svábban*, hogy szúrós, csipkelődő szellemességgel ne vágjon a forradalmak mindenkori népboldogítása felé. A főszereplő, Graf Jani édesanyja házában lakó szerb púpos szolgafiú arról álmodik, hogy a majdani szerb vajda „belőle is urat csinál, talán még púpos háta is kiegyenesedik tőle. Mert minden hernyóban él a reménytelenség, hogy egyszer pillangó lesz belőle."[17]

Az *Északi fény* című regény az 1918-as őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság idején játszódik. Nem meglepő, hogy Herczeg Tisza István egykori híveként mélységes ellenszenvvel tekintett mindazokra a politikai irányzatokra és mozgalmakra (Károlyi-párt, polgári radikalizmus, szociáldemokrácia, kommunisták), amelyeket felelősnek tartott az összeomlásért. Mindamellett Herczeg a regényben a fehérterrort is bírálta, igaz, utóbbit csak finoman.

15 Herczeg Ferenc: *A fogyó hold* [1922] = Herczeg: *Történelmi regények*, 409–410.
16 Herczeg Ferenc: *A hét sváb* [1916] = Herczeg: *Történelmi regények*, 544.
17 *Uo.*, 447.

Az *Északi fény* a forradalomellenesség katalógusa is lehetne, mert egy regényben ritkán olvasni ennyi filozófiai beszélgetést és szatirikus megállapítást a forradalomról. A maliciózus Herczeg azzal az írói fogással él, hogy a legtöbb, forradalmat bíráló megjegyzést a hősködő, de cinikus újságíró, Pálfi szájába adja, akinek forradalmi dühe mögött csak az irigység áll: „Ez az ember, annyira forradalmár, hogy még a forradalom ellen is fellázad!" „Az én forradalmi komplexusom: az arisztokrata lázadása azok ellen, akik a puszta egzisztenciájukkal plebejussá nyomorítanak le engem. […] Forradalmár vagyok – mert fel akarom fordítani, feje tetejére akarom állítani az országot; nekem olyan Magyarország kell, ahol az y alul, az i felül van. Ha nem Pálfinak, hanem gróf Pálffynak hívnának, akkor talán én volnék ma a konzervatív irány előharcosa". „[…] kapard meg a forradalmárt, és előtted áll a megbántott ember".[18]

A történet a Gál nemzetség két tagja, a „barna" Gál Sándor és a „szőke" Gál János történetén keresztül mutatja be a sorsdöntő éveket. Sándor a beteges, önpusztító magyar dzsentrit testesíti meg, aki a világboldogító baloldali eszmék bűvkörébe kerül. Vele szemben Gál János katonatiszt, pilóta az I. világháború idején testben és lélekben is erős, a hazafiság és kötelességteljesítés szobra. Herczeg utal rá, hogy a „barna" Gálok betegességét egy Adami nevű lengyel orvos csempészte a családba, aki elcsábította Sándor egyik felmenőjét.

Sándor nem találja helyét a világban, céltalan, de tenni akar az emberiségért. A világháború éveiben tiszta, idealista alkata és művészemberi életidegensége, életuntsága a polgári radikális, szocialista eszmék felé vonzzák. A jövendő forradalomban találja meg az életcélt, noha semmit nem ért a forradalmak borzalmából. Vele ellentétben Gál János eszmék nélküli ember, aki természetesnek veszi, hogy katonaként teljesíteni kell a kötelességét. Józan, becsületes, lelkiismeretes, nélkülözi Gál Sándor idealizmusát és naivitását, ugyanakkor ő sem tetterős alkat: bár szerelmes Sándor húgába, Annikába, nem kéri meg a kezét, és bár nem ért egyet Sándor elveivel, nem tesz semmit, hogy kirántsa a baloldali társaságból. Ennyiben Gál János hű tükre a végzet felé sodródó, bénult országnak.

Herczeg számára a forradalom alapvetően a társadalmi erőszakot jelentette

A háború megítélése eltávolítja egymástól a két testvért. Sándor pacifista elveket vall, míg János a történelmi Magyarország védelmét tekinti a háború egyetlen legitim céljának. Eltérő politikai, eszmei fejlődésük szükségszerűen szembeállítja őket. Annál is inkább, mert Sándort rossz szelleme, a tanácsköztársaság idején népbiztosi hivatalba jutott, világgyűlölő Ács ráveszi, hogy vállalja el a népbíróság vezetését (Ács nevű népbiztos egyébként nem létezett, a figurát Herczeg a jellegzetes értelmiségi hátterű népbiztosokról mintázta). Sándor kénytelen halálra ítélni egy ellenforradalmárt, ezzel pedig kihívja maga ellen a sorsot. A fehérterror idején elfogják és a különítményes tiszt, Bretschneider kivégzi, hiába próbálja János megmenteni az életét.

A történetben a Gál Sándor – Ács és a Gál János – Bretschneider párosok képviselik kiélezetten a „vörös" és „fehér" oldalt. Ács, a kommunista és Bretschneider, a fehérterrorista különítményes befolyásolják két hősünket, egyiküktől elragadva az életét, a másiktól a becsületét és boldogságát. Ács számára a forradalom többet jelent, mint Pálfinak. Utóbbit csak az irigység vezeti, hogy nem tartozik azok közé, akik y-nal írják a nevüket. Ács forradalmársága másból fakad: ő nem akar a Pálffy grófok helyébe, a társadalmi ranglétra felső fokára kerülni, hanem az egész társadalmi szerkezet elpusztítását reméli a proletárdiktatúrától. A fanatikus Ács nyíltan kimondja Gál Sándor előtt a proletárdiktatúra lényegét, legalábbis amit a forradalom- és diktatúraellenes Herczeg annak tekintett: „Szándékosan mindent felforgatunk, összetörünk, atomizálunk, mindent kaotikus összevisszaságba keverünk – ha életképtelen is lenne a proletármalom, nincs a világon lángész, amely a törmelékekből újjá tudná építeni a polgári társadalmat."[19] Akár a totalitárius diktatúrák lényegének is tekinthetjük a népbiztos szavait.

18 Herczeg Ferenc: *Északi fény* [1929], Magyar Könyvklub, Budapest, 1994, 36, 38, 41.
19 *Uo.*, 131.

A „fehér” oldalon Ács méltó párja – ha nem is intellektuálisan, de fanatizmusban – Bretschneider, aki Gál Jánossal együtt szervez különítményt a tanácsköztársaság bukását követően. Herczeg finom lelkületétől és konzervatív-liberális attitűdjétől távol állt, hogy a fehérterrort mentegesse, amelynek vezető személyiségei – ellentétben a vörösterror kulcsfiguráival – még jelen voltak a magyar közéletben, bár annak a perifériáján. Az egykori különítményes parancsnokok a regény megjelenésekor az Ébredő Magyarok Egyesületében és egyéb titkos társaságokban, valamint a fajvédők között igyekeztek a felszínen maradni, és tüzet okádtak a Herczeg által tisztelt Bethlen Istvánra, aki konszolidálta a rendszert. Mondhatjuk úgy is: az *Északi fény* negatív herczegi forradalmár-ábrázolása akár rájuk is illett volna. Talán az óvatosság és önvédelem is közrejátszott, hogy Herczeg kettéosztotta az ellenforradalmár alakját: Gál János „jó” ellenforradalmárként ragaszkodik a törvényes eljáráshoz, és az elfogott kommunistákat átadja a hatóságoknak, míg Bretschneider felakasztatja a zsidó rabbit is, csupán azért, mert annak kommunistává lett fivérét nem tudja kézre keríteni. Ácsot, a népbiztost halálra ítélik, de kicserélik az oroszországi magyar hadifoglyokkal. Az ártatlanok meghalnak, a fő ideológusok megúszszák, Herczeg keserű konklúziója szerint. Még a köpönyegforgató, cinikus Pálfi is, aki Károlyi Mihály táborából eljutott a tanácsköztársaságig, majd mit sem törődve barátja, Gál Sándor sorsával, az ellenforradalmi rendszer propagandistájának csap föl.

Életében szobor – Büszt Herczeg Ferencről (ismeretlen alkotó, 1937) *(Fortepan)*

KONKLÚZIÓ

A történelmi regény, jellegéből fakadóan, szépirodalmi, nem pedig tényirodalmi műfaj. A történész számára azonban forrásként felhasználható annak értelmezésére, hogy egy adott korszakban milyen dilemmák, konfliktusok foglalkoztatták az olvasóközönséget. Herczeg regényeiben is találhatunk bőven közéleti utalásokat, akár Trianonról, akár a tanácsköztársaságról. A verseci sváb patikus és polgármester asszimilálódott fia egy konzervatív, pontosabban konzervatív-liberális polgár nézőpontjából látta és láttatta mind a közelmúlt tragédiáit, mind a magyar régmúltat. Tisza István, majd Bethlen István híveként ragaszkodott olyan alapértékekhez, mint a társadalmi rend, a stabilitás, a nemzetfenntartónak vélt középosztály kulturális vezető szerepe. Elutasította s regényeiben szatirikus és/vagy ironikus módon ábrázolta a forradalmat mint történelmi jelenséget, különösen az 1918–19-es évet. Herczeg 1945 után perifériára sodródott, párhuzamosan az általa eszményített társadalmi rétegek súlyvesztésével, de történelmi regényei mindmáig értékes források egy letűnt korszak társadalom- és történelemeszményének megismeréséhez. ■